

Халіман О. В.,

Коледж Національного фармацевтичного університету, м. Харків

ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ МИНУЛОГО ЧАСУ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ

У статті схарактеризовано можливості граматичного значення минулого часу як морфологічного засобу вираження оцінки в сучасній українській мові. Описано способи виникнення граматичних ігрем для вираження оцінки за участю відповідної грамеми.

Ключові слова: оцінка, граматичне значення, минулий час, граматична ігрема, сучасна українська мова.

В статье охарактеризованы возможности грамматического значения прошедшего времени как морфологического средства выражения оценки в современном украинском языке. Описаны способы возникновения грамматических игрем для выражения оценки при участии соответствующей грамемы.

Ключевые слова: оценка, грамматическое значение, прошедшее время, грамматическая игрема, современный украинский язык.

The potential of grammatical meaning of the Past Tense as a morphological means of expression of evaluation in modern Ukrainian language have been characterized in the article. The ways of origination of grammatical ludisms for the expression of evaluation with the participation of the corresponding grammeme have been described.

Key words: evaluation, grammatical meaning, Past Tense, grammatical ludism, modern Ukrainian language.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики в аспекті комунікативно-прагматичних досліджень особливий інтерес мовознавців викликає категорія оцінки. При цьому увагу сфокусовано на вивченні особливостей ціннісної картини світу носіїв мови та вербалізації оцінки з огляду на оцінний потенціал мовних одиниць.

Сутність лінгвофілософської категорії оцінки та характер її мовної презентації активно вивчали вітчизняні й зарубіжні мовознавці. Дослідження вчених стосувалися особливостей вираження оцінки одиницями різних мовних рівнів (лексико-семантичного – Т. Вільчинська, В. Іващенко, Т. Космеда, Н. Левадна, Ф. Моїсеєнко, В. Труб, словотвірного – І. Ковалик, Т. Космеда, Л. Летюча, В. Лопатін, А. Нелюба, О. Олексенко, Л. Родніна, Т. Черторизька, В. Шинкарук, Л. Шутак, фразеологічного – В. Ужченко, Л. Авксентьев, А. Івченко, Н. Грозан, Т. Космеда, С. Олійник, специфіки частиномовного розшарування лексики з оцінною семантикою – Т. Денисюк, О. Жижома, І. Кононенко, Т. Космеда, Н. Левадна, Л. Мацько, Г. Монастирєцька, О. Наконечна, С. Равлюк, Г. Серпутько, С. Педченко, В. Ткачук та відповідних синтаксичних конструкцій – В. Мараховська, М. Ретунська, О. Семенюк, П. Ткач, С. Шабат, І. Шкіцька), оцінки як текстової (дискурсивної) категорії (О. Вольф, Т. Космеда, молоді науковці М. Кайки, М. Михальченко) у дискурсах різного функційного призначення, напр., художньому – У. Соловій, епістолярному – Н. Павлик, публіцистичному – Л. Гусліста, Н. Кочукова, С. Равлюк, І. Онищенко, науковому – Ж. Краснобаєва-Чорна, політичному – К. Серажим, рекламному – В. Зірка, Ю. Булик, розмовному мовленні – В. Труб; концептів як репрезентантів аксіологічної інформації (Т. Вільчинська, Т. Космеда, Н. Плотнікова, А. Приходько, Ю. Шамраєва) та ін. Функційно-прагматична спрямованість сучасних лінгвістичних досліджень відкрила можливості для вивчення нових аспектів категорії оцінки. Аналіз функційної специфіки граматичних одиниць дав змогу мовознавцям зацентувати увагу на їх прагматичній значущості в комунікативному процесі. Спираючись на засади лінгвістичного функціоналізму, що є основою граматики активного типу (праці В. Виноградова, Л. Щерби, Р. Якобсона, О. Бондарка, Ф. Бацевича, І. Вихованця, К. Городенської, Н. Гуйванюк, Г. Золотової, А. Загнітка, Т. Космеди, О. Кубрякової, О. Ремчукової та ін.), вчені почали досліджувати граматичні одиниці і як засоби вираження оцінки, співвідносячи їх структурні особливості з комунікативним процесом. Такі дослідження мотивують необхідність розробки “граматики оцінки” – всебічного аналізу системи граматичних засобів вираження оцінних значень з урахуванням їх прагматичних характеристик. Як відповідний крок до створення такого комплексного опису авторкою цієї статті вже було схарактеризовано граматичні значення роду, числа [12] й відмінка [11] як засоби вираження оцінки в сучасній українській мові.

Мета цієї наукової розвідки – на матеріалі сучасної української мови з’ясувати й схарактеризувати можливості граматичного значення минулого часу як морфологічного засобу вираження оцінки, описати способи виникнення ігрем для вираження оцінки за участю відповідної грамеми.

Грамматична категорія часу “виражає відношення процесу до моменту мовлення або до часу іншого процесу у висловлюванні” [10, с. 658]. Вона реалізується не тільки в морфологічній формі дієслова, а й на рівні синтаксичної конструкції, де існують певні зв’язки, відношення між дієсловом-предикатом та іншими компонентами [Див. про це 6].

При прямому вживанні форми часу контекст конкретизує й уточнює її часове значення. Значення часової форми узгоджується з контекстом. При переносному використанні (транспозиції) часів спостерігаємо розходження між часовим значенням дієслівної форми й темпоральністю контексту. При цьому граматичне значення часової форми зберігається, однак унаслідок зіткнення з темпоральним значенням контексту, що йому суперечить, воно стає переносним, метафоризується. І контекст, і часова форма співвідносять дію в часі з дійсністю, однак при переносних уживаннях одне з часових відношень (те, що передається контекстом) є реальним, а інше (позначене дієслівною формою) – образним, метафоризованим [2, с. 129-175]. Транспозиційні процеси в межах граматичної категорії часу висвітлено в працях О. Пешковського, О. Потєбні, Л. Размусена, В. Виноградова, М. Поспєлова, О. Бондарка, С. Єрмоленка, Л. Наконечної, І. Піддубської та ін. Учені відзначають численні стилістичні відтінки й експресивні значення транспонованих дієслівних форм.

При транспозиції в процесі взаємодії смислів виникають граматичні ігри – одиниці, що формуються на основі цілеспрямованих порушень граматичних норм, обмежень для досягнення комунікативно-прагматичних цілей. В основі породження граматичних ігор – мисленеві механізми, використання яких передбачає знання системи відповідних правил, що їх можна цілеспрямовано порушувати. Механізми граматичних переосмислень створює граматична метафора, що виникає внаслідок перенесення граматичної форми з одного виду зв'язків на інший. Її можливості значно бідніші, ніж метафори лексичної, оскільки словоформи обмежені у своїй рухливості й сполучуваності, граматична образність менш яскрава, ніж образність слів, оскільки граматичні значення відрізняються своїм узагальненим, абстрактним характером. Досліджуючи природу граматичної метафори, С. Шендельс доводить, що її основою може стати кожна граматична категорія, від особливостей якої і залежить шлях метафоризації [13].

При транспонованому вживанні часових форм основою для створення метафори стає саме "транспозиція граматичної форми в нове синтаксичне оточення, в сферу вживання іншої форми тієї ж системи опозицій. Виникає контраст, необхідний для будь-якої метафори, контраст між семами основного значення перенесеної форми й значенням контексту" [13, с. 52]. Відбувається навмисне заміщення форм для створення прагматичного ефекту. Отже, контекстуальне оточення, в якому вживається знак, активує його приховані, невиражені властивості, саме контекст виявляє прагматичний потенціал аналізованих граматичних одиниць.

Дієслова *минулого часу* в переносному значенні (для вказівки на дію, що відбувається в теперішньому чи майбутньому), як наголошує В. Виноградов, уживаються дуже рідко, оскільки "граматична сфера минулого часу найбільш глибоко й різко окреслена (...) Це сильна граматична категорія" [3, с. 443-444]. Тому форми, що її виражають, важко піддаються суб'єктивному переосмисленню. Усе ж, як підтверджує аналіз, трансформація часових планів при вживанні дієслів минулого часу створює яскравий стилістичний ефект [4, с. 299].

Серед інших транспонованих уживань дієслівних форм О. Бондарко звертає увагу на функціонування в розмовному мовленні минулого доконаного в контексті майбутнього, рос.: *Так я й поверил* (або *як же, испугался я!*) [2, с. 134]. Заперечення факту в майбутньому, пояснює названий учений, емоційно виражається як іронічне визнання його вже здійсненим. Експресивність, пов'язана з вираженням заперечення через іронічне ствердження, зберігається, при цьому вказівка на факт минулого зникає. О. Бондарко наводить численні приклади з російської мови, порівн.: *Так он тебе и сказал, Феклиста ... как же!.. – бормотал дядя Листар* (Мамин-Сибиряк); *Так и поверила тебе, – думала она, делая глупое лицо, – нашла дуру...* (Мамин-Сибиряк) [Цит. за: 2, с. 134].

І. Голуб також звертає увагу на функціонування минулого часу доконаного й недоконаного видів у значенні майбутнього чи теперішнього з яскравою експресією презирливого заперечення чи відмови, напр., рос.: *Так я и пошла за него замуж* (тобто *ни за что не поиду за него!*); *Да ну, боялся я ее!* (тобто *не боюсь я ее!*) [4, с. 299].

У таких випадках, як уже було зазначено, іронічна констатація дії означає, що насправді вона, на думку мовця, ніколи не здійсниться. Як відомо, мовленнєвий акт іронії є актом вираження емоційно-оцінного ставлення індивіда до явищ дійсності за допомогою висловлювання, експліцитне значення якого є протилежним власне його імпліцитному змісту за оцінною інтерпретацією [1, с. 3]. Іронічне позитивне визнання факту, названого формою минулого часу, передбачає негативну оцінку дії, що, переконаний мовець, ніколи не відбудеться. Як бачимо, тут має місце непряма комунікація, змодельована на іронії. Невідповідність форми й змісту таких конструкцій зумовлює з'яву яскравої експресії, іронії, комічної зневажливості, сприяє вираженню негативної оцінки факту, про який ідеться. Збереження негативної оцінної семантики при перекладі українською засвідчує актуальність зазначених тверджень і для української мови, порівн.: *Так я й повірив; Ой, злякався я; Так я й пішла за нього заміж; Та ну, боявся я її.*

В українській мові зустрічаємо аналогічні випадки транспонованого вживання форм минулого часу, напр.:

– *П'ятдесят доларів! Ти де їх взяла? Украла?* – зло запитала мама.

– *Мені тітка дала, – тихо відповіла я.*

– *Тітка їй дала! Так я тобі й повірила* [7];

Дружина – чоловікові, який затримався на роботі:

– *Ну, і де ти був, любий? (ритуальний вступ, який означає банальне: "Де ти шлявся, мерзотнику?")*

Чоловік, навмисне повільно стягуючи правий черевик (ну й черевики продають нині – так швидко знімаються, що виправдання не встигаєш придумати!):

– *Скільки разів тобі можна повторювати, що по середах у мене бізнес-тренінг!*

– *І як же ви там тренувалися, милий? (переклад: "Так я тобі й повірила, бовдуре! Які тренінги можуть бути у твоїй зубожілій фірмочці, та ще й о другій годині ночі? З охороною, чи що?")* [8];

– *А що це з тобою за дівчина сьогодні біля універу стояла?*

– *Так я тобі й розповів ...* (з розм. мовл.)

Як демонструють приклади, граматична ігра виникає як наслідок маніпуляції граматичним значенням часу, вживання його в сфері опозиційної часової форми, що нейтралізує граматичну семантику минулого часу й сприяє породженню прагматичної оцінної інформації.

Проаналізовані приклади засвідчують подібність аналізованих структур, що в них уживаються метафоризовані форми минулого часу, зокрема особливою частотністю вживання вирізняється синтаксична модель *Так (я, він, вона, ми ...)* і ..., що заповнюється відповідними часовими формами й виражає негативну оцінку неможливого з огляду на думку мовця факту, дії, вербалізованих формою минулого часу.

Аналіз фактичного матеріалу підтверджує, що досліджувана структура має постійні компоненти, які створюють її базу й "задають" загальне значення, проте заповнюються різним лексичним матеріалом, що й зумовлює формування певного конкретного значення, яке накладається на узагальнене [5, с. 236]. Це дає змогу характеризувати аналізовану модель як синтаксичний фразеологізм. Зв'язки складників таких мовних одиниць не можна

пояснити з огляду на граматику, вони є спеціальними зразками, за якими саме й можуть бути організовані інші члени речення [9, с. 217], компоненти таких конструкцій “пов’язані ідіоматично, а прямі ЛЗ компонентів, що утворюють структуру, дещо послаблені” [5, с. 234]. Такі структури, як і речення, є предикативними одиницями, проте не конструюються вільно, а, як і фразеологізми, мають здатність відтворюватися. Функція синтаксичних фразеологізмів – “вираження цілої низки суб’єктивно-модальних значень – передусім оцінних” [5, с. 234].

Синтаксична конструкція фразеологізується, реалізуючи в мовленні конкретні прагматичні завдання, своєрідно виражаючи оцінку, проте й інваріантні часові форми доповнюють або модифікують фразеологізовану сполуку. Тому й дослідження часових форм як граматичних засобів вираження оцінки можливе як аналіз їх участі в механізмі появи оцінних конотацій поряд з іншими засобами внаслідок їх аплікації.

Аналізуючи особливості транспозиції часових форм дієслова в поліпредикативних структурах, Л. Наконечна серед 12 типів таких уживань, виділяє форму минулого доконаного у сфері майбутнього, порівн.: *А потім це ж такий народ, сьогодні він курсант, а завтра, дивись, йому раптом кубики почепили, і він вже командир ...* (О. Гончар) [Цит. за: 6]. На відміну від попередніх аналізованих моделей у наведеній структурі форма минулого часу виражає негативну оцінку можливого явища, але такого, що з огляду на думку мовця, не відповідає нормі.

Як бачимо, численні випадки переносного вживання часових форм характеризуються особливою експресивністю й емоційністю. Ця особливість є наслідком контрасту між контекстом і граматичним значенням форми. Виникнення ігрем для вираження оцінки як вторинної функції граматичного значення часу можливе при цілеспрямованому транспонованому вживанні форм минулого часу. Транспозиція форм минулого часу у сферу функціонування майбутнього породжує вираження негативної оцінки факту, що, на думку мовця, неможливий чи не відповідає нормі.

Перспектива дослідження – аналіз у виокремленому ракурсі інших граматичних категорій української мови для створення цілісної теорії “граматики оцінки”.

Література:

1. Андрієнко Т. П. Мовленнєвий акт іронії в англійській мові (на матеріалі художньої літератури XVI та XX століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04. “Германські мови” / Т. П. Андрієнко. – Х., 2002. – 18 с.
2. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола (значение и употребление) / Александр Владимирович Бондарко. – М. : Преосвящение, 1941. – 239 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Высш. шк., 1972. – 606 с.
4. Голуб И. Б. Стилистика русского языка / Ирина Борисовна Голуб. – 4-е изд. – М. : Айрис-пресс, 2003. – 448 с.
5. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки : [моногр.] / Тетяна Космеда. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 349 с.
6. Наконечна Л. Б. Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова у поліпредикативних структурах сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. “Українська мова” / Л. Б. Наконечна. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
7. Подарунок для дитини до Нового року [Електронний ресурс] // Beauty Life. Бути гарною – модно! – Режим доступу : <http://mira-moon.ru/page/podarunok-dlja-ditini-do-novogo-roku>.
8. Раксіна О. Мовчання – знак комфорту [Електронний ресурс] // Тренінги перемовин та продажу тренера Деревиського. – Режим доступу : http://dere.com.ua/library/dzerkalo_tyzgnya/movchannya.shtml.
9. Русская грамматика : в 2 т / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. – 709 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
11. Халіман О. В. Категорія відмінка в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики (на матеріалі російської та української мов) / О. В. Халіман // Філологічні студії : Наук. вісн. Криворізьк. держ. пед. ун-ту : [зб. наук. праць] / [відп. ред. Ж. В. Колоїз]. – Кривий Ріг : КДПУ, 2011. – Вип. 6. – Ч. 2. – С. 111-118.
12. Халіман О. В. Морфологічні засоби вираження категорії оцінки в сучасній українській мові : рід і число : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. “Українська мова” / О. В. Халіман. – Х., 2011. – 20 с.
13. Шендельс Е. И. Грамматическая метафора / Е. И. Шендельс // НДВШ : Филол. науки. – 1972. – № 3. – С. 48-57.